

ПРОБЛЕМА ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО*

Етнополітичні аспекти сучасної ідентифікації кримськотатарської спільноти

Інтеграція громадян України кримськотатарського походження в сучасне українське суспільство має відбуватися згідно норм сучасного міжнародного і національного права. У цьому контексті концептуальною основою є врахування принципового смислу таких понять як «політична нація», «національна меншина» та «етнічна група».

Політична нація – це сукупність усіх громадян України, котрі проживають в Українській державі, й закони якої для них є обов'язковими. У цьому випадку етнічне походження громадян є вторинним, а наперед виступає їхня приналежність саме до цієї політичної реальності. Тому політичну націю в Україні складають всі її громадяни, незалежно від етнічного походження, які керуються чинним законодавством і єдиним правовим полем для власної життєдіяльності. У базових законодавчих актах України зміст політичної нації розкривають такі поняття як «Український народ – громадяни всіх національностей» (Конституція України), «населення республіки» («Закон про мову»; 1989 р.), «народ України» («Декларація про державний суверенітет України»; 1990 р.), «громадяни України» («Декларація прав національностей України»; 1991 р.) тощо.

Дещо складнішим є визначення смислу і статусу «корінних народів» і «національних меншин», насамперед першого з них. Звернемося до відповідних міжнародних правових документів та

* Матеріал подається із дозволу авторів за виданням: Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень / А.Гальчинський, О.Власюк, С.Здіорук та ін.. – К.: НІСД, 2004. – С. 14-39.

висновків провідних аналітиків.

Так, у Конвенції Міжнародної Організації Праці №169 «Про корінні та племінні народи в незалежних країнах» (1989 р.) означено, що такими є:

«1.1.а. Племінні народи в незалежних країнах, які за соціальними, культурними та економічними умовами свого існування відрізняються від інших секторів суспільства своєї країни і чий статус повністю або частково регламентують власні звичаї й традиції, або спеціальні закони й норми;

1.1.б. Народи в незалежних країнах, які вважаються корінними як нащадки тих, хто населяв країну або певний географічний регіон, до якого належить така країна, на час завоювання, колонізації чи встановлення сучасних державних кордонів, і які незалежно від свого правового статусу зберегли деякі або всі свої власні економічні, культурні та політичні інституції».

Кримські татари не підпадають під поняття «корінний народ» у жодному випадку. У першому випадку – тому що на час відновлення Української держави не мали перерахованих ознак на території України за незалежними від неї причинами (проживання основної маси кримських татар за межами України внаслідок депортації їх іншою державою). У другому – через те, що саме кримські татари не були колонізовані українцями, а навпаки – предки їхні у складі монголо-татарського війська прийшли на терени давньої України-Руси і осіли на її території.

Цю ж тезу про «корінні народи» підтверджує «Дослідження ООН з питання дискримінації корінного населення» (1986 р.): «Корінні спільноти, народи та нації - це ті сектори, які мають історичний зв'язок із суспільствами, що розвинулися на їхній території в добу перед завоюванням чи колонізацією...». Про це саме йдеться у висновку 1996 р. робочої групи ООН з питань корінних народів, де першість і дефініцію корінних народів посідає така ознака як «першість у часі щодо заселення і використання тієї чи іншої території». Кримські татари ж, звичайно, є прийшлим етносом на українських землях, а тому і не можуть претендувати на статус корінного народу.

Феномен давності існування етносу на певній території має, таким чином, базове значення для визначення його статусу як корінного народу. І це не випадково, оскільки сама проблема має американське походження, насамперед –північноамериканське. Після того, як на території Америки сформувалися потужні держави

з прийшлих людей, та коли внаслідок жорстокої колонізації різко скоротилася чисельність давніх місцевих етносів і вони вели жалюгідне існування, тоді розвинуте суспільство звернуло-таки увагу на їхній статус та через дефініцію «корінні народи» надало їм певні соціальні, матеріальні й фінансові ресурси. Тобто таким чином відбулася своєрідна спокута нащадками завойовників перед місцевим тубільним населенням.

Варто відзначити, що Україна активно підтримала низку документів ООН, Ради Європи, ОБСЄ та СНД по захисту прав національних меншин і прав людини. Це фундаментально відображено в Конституції України, її законах та деклараціях: Закон «Про громадянство України», Закон «Про національні меншини в Україні», Декларація прав національностей України, Декларація про національну єдність, захист прав та інтересів німців Криму тощо.

У цих документах унормовано визначальний юридичний чинник стосовно права людини, яка належить до національної меншини: кожна особа, яка належить до національних меншин, має право вільно вирішувати чи вважатися їй такою, чи ні, що в жодному разі не повинно зашкоджувати цій особі; кожна особа, яка належить до національних меншин, може здійснювати права й свободи, що гарантовано принципово законодавством України. Отже, є всі об'єктивні підстави такі процеси впроваджувати на рівні з європейськими державами.

Окрім цих базових положень, варто виділити ще деякі, що також безпосередньо стосуються етнонаціональної ситуації в Україні:

- концептуальне й загальноприйняте визначення населення Української держави, яке вживають по-різному: «український народ», «народ України», «українська нація», «національна держава», «багатонаціональна держава», очевидно, з часом буде прийнято (зрештою, як і в інших країнах) означати поняттям «українська нація», що відобразатиме зміст поняття «українська політична нація», як сукупності всіх громадян України;

- орієнтація на розбудову демократії та громадянського суспільства, з рівними правами і обов'язками всіх громадян держави (незалежно від етнічного походження), визначених Конституцією та законами України;

- розв'язання етнокультурних проблем національних меншин, адже, хоча всі громадяни України (не в етнічному, а в загальногромадянському розумінні) є українці, разом з тим вони

належать до українського, польського, російського, кримськотатарського, німецького та іншого походження;

- особливості реалізації етнополітики України в кореляції з етнополітикою держав-сусідів. Міжнародна практика закріпила симетричний підхід до задоволення етнокультурних потреб вихідців із сусідніх країн неукраїнського походження і, відповідно, українських меншин у державах-сусідах;
- реалізація комплексної програми розвитку української культури на всіх теренах сучасної України;
- подолання тенденцій політизації національно-культурних рухів на основі засвоєння демократичних цінностей відкритого суспільства.

Наразі необхідно враховувати, що кримськотатарська спільнота за останні століття зазнала відчутної соціальної трансформації: ієрархічне монархічно-кланове суспільство еволюціонувало у напрямі складової громадянського суспільства європейського зразка. Тому заклики деякої частини лідерів кримськотатарського руху про утворення на території Криму кримськотатарської національної автономії можна сприймати швидше як політиканські гасла, ніж реальну вимогу.

Реальний же поступ демократизації українського суспільства окреслює перед державою проблему збереження, захисту та відтворення етнокультурних цінностей та потреб кримськотатарського етносу.

Економічні проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство

Найважливішою передумовою інтеграції кримських татар в українське суспільство є вирішення їх економічних проблем. Основоположною засадою цього процесу є забезпечення кримським татарам рівних з усіма громадянами України економічних та соціальних прав. Економічні аспекти політики інтеграції мають органічно вписуватися в загальні тенденції реформування економічної, фінансової та правової бази держави. Виділяти ті чи інші кримськотатарські проблеми та прагнути вирішувати їх поза контекстом розвитку українського суспільства – є згубною практикою, здатною стимулювати активізацію радикальних настроїв як серед національних еліт, так і серед широких верств населення.

Головною проблемою облаштування репатріантів залишається забезпечення бюджетної підтримки задоволення їхніх життєвих

потреб, передусім, будівництва житла, шкіл, дитячих садків, фельдшерсько-акушерських пунктів, інших об'єктів соціального та побутового призначення, водопостачальних мереж, доріг, завершення електрифікації, газифікації та телефонізації місць їхнього компактного проживання. За даними уряду Криму, і на сьогодні на квартирному обліку перебуває понад 6 тис. сімей репатріантів, хоча за рахунок коштів держбюджету переселенці побудували і придбали 375 тис.м² житла. Майже 18 тис. родин індивідуальних забудовників через відсутність коштів не спроможні завершити розпочате спорудження будинків.

Гострою залишається проблема працевлаштування кримських татар. Досі не працевлаштовано 40% переселенців працездатного віку, а майже дві третини тих, хто знайшов роботу, змушені працювати не за фахом. Питання зайнятості населення АРК вирішувалося через реалізацію заходів Державної, республіканської й територіальних програм зайнятості населення, в яких є розділ «Забезпечення зайнятості депортованих громадян». У результаті реалізації заходів цих програм у 2003 р. у всіх сферах економічної діяльності за рік уведено 24,7 тис. робочих місць, зокрема в галузях економіки 5,3 тис. робочих місць. У регіонах найбільшого розселення депортованих громадян: у Сімферопольському районі створено 1219 робочих місць; у Бахчисарайському - 943; у Білогірському - 507; у Кіровському районі – 438 робочих місць тощо.

Рівень зайнятості кримськотатарського населення наближається до середнього кримського показника. Ця категорія громадян Криму тяжіє до підприємництва і виявила високу пристосованість до ринкової економічної системи. В умовах нестабільної фінансової системи України першої половини 90-х років кримські татари швидко освоїли та практично монополізували вирощування розсади, квітів та овочів. Сьогодні переселенці майже монополюють виробництвом та продажем будматеріалів: черепашнику, піску, цементу тощо. Основним джерелом існування непрацюючої частини населення є прибуток від закупівлі та реалізації сільськогосподарської продукції й так званого «човникового бізнесу». Багато сімей живуть на пенсію по віку чи інвалідності, допомогу по безробіттю чи дітям. Поліпшити матеріальний стан кримських татар можливо за рахунок стимулювання розвитку традиційних для них галузей зайнятості – крапельного землеробства, виноградарства, тютюнництва, народних промислів тощо.

У цілому темпи економічного облаштування репатріантів

відстають від життєвих потреб переселенців. Бракує системності та послідовності у підходах до цих питань як центральних, так і республіканських та місцевих органів влади. Найбільш критично це виявилось у так званому «земельному питанні», оскільки право на землю - це найважливіший інтеграційний фактор, що має вирішальне значення у соціальній та психологічній адаптації як окремої людини, так і етносу.

На момент прийняття державою рішення про розпаювання земель, відповідно до діючого законодавства, лише близько 19 тис. кримських татар одержали право на земельну власність, що складає близько 10 % від їхньої чисельності, що проживає у сільській місцевості. Справа в тому, що початок земельної реформи в Україні практично співпав з початком процесу репатріації кримських татар, значна частина яких, внаслідок відсутності українського громадянства, не змогла стати членами колективних сільгоспідприємств. Ситуацію ускладнило і те, що 60% репатріантів, які жили раніше у містах, змушені були (також з економічних причин) оселитися в селах і передмістях.

Скарги від кримських татар на те, що їхні інтереси не враховуються під час паювання земель, призвели до посилення соціального напруження у ряді регіонів АРК (Білогірському, Сакському, Первомайському, Сімферопольському, Кіровському та інших районах). Сьогодні вимоги вирішення земельної проблеми стали однією з головних причин проведення акцій протесту кримськотатарського населення у багатьох населених пунктах Криму. Радикальні лідери кримськотатарського руху використовують складнощі у здійсненні земельної реформи в Криму як один із найбільш дієвих засобів політичної активізації кримських татар та тиску на центральні владні структури. Тому найважливіше на сьогодні завдання – запобігти можливості трансформації проблеми власності на землю із правової та економічної в політичну. Слід виходити з того, що вирішення «земельного питання» сприятиме розв'язанню економічних і соціальних проблем значної частини кримських татар. Для цього необхідно забезпечити достатнє фінансування земельної реформи в Криму, оскільки з 33 млн. грн., необхідних для її проведення, з бюджету України виділено лише 1,5 млн. Тільки наприкінці 2004 р. має завершитися інвентаризація земель півострова.

У різні роки в державному бюджеті України закладалися різні суми для облаштування депортованих. Причина цього – не лише

нестабільне економічне становище держави в окремі періоди розвитку, але й відсутність обґрунтованої стратегії щодо репатріантів та їхньої інтеграції в українське суспільство. Діяв також ряд факторів, який мав і політичну мотивацію. В роки, що передували загальнонаціональним виборам, кримськотатарська карта розігрувалась як предмет передвиборчого торгу. В боротьбі за електорат ліві партії пропагували ідеї та лозунги, спрямовані на обмеження прав репатріантів, праві - виступали на їх захист. Але і ті, й інші підтримували економічне забезпечення процесу облаштування та повернення кримських татар, у результаті чого з часу відновлення незалежності України бюджетне фінансування збільшувалося практично щороку. Зокрема, у 2003 р. на облаштування кримських татар з державного бюджету України було виділено 38,7 млн. грн., що удвічі більше ніж у 2002 р. (19,4 млн. грн.), а з урахуванням витрат з бюджету АРК на зазначені цілі загальна сума склала 50,7 млн. грн. На 2004 р. у державному бюджеті України на облаштування кримських репатріантів передбачено 40,0 млн. грн., а всього за роки незалежності загальна сума відповідних витрат склала 776,0 млн. грн.

Проте, сьогодні слід говорити про існування значних проблем в облаштуванні кримськотатарської спільноти. Є підстави стверджувати, що економічні аспекти облаштування кримських татар, ще тривалий час будуть головним завданням інтеграції репатріантів в українське суспільство, їх змістом має стати не розподіл прав і обов'язків між Українською державою і кримськотатарським народом за принципом: державі – обов'язки, іншим – права, а відкрита політика консолідації зусиль усіх суб'єктів процесу інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство на засадах співпраці та взаємодовіри, на основі конституційних прав та обов'язків як держави, так і кримських татар.

Соціокультурні та конфесійні аспекти облаштування кримських татар

Сучасна кримськотатарська спільнота має складну внутрішню структуру і значними її організуючими факторами є релігійна ідентифікація та авторитет громадських лідерів.

Причиною цього явища є радикальні трансформації способу буття переселенців. Необхідно відзначити, що понад 70% кримських татар до повернення в Крим мешкала в містах і селищах міського типу. Нині в Криму в містах і селищах їх мешкає близько 28%, що

створює істотні проблеми для укладу їхнього життя та діяльності. Водночас, за останні два-три роки з ряду суб'єктивних і об'єктивних причин (психологічний дискомфорт, відсутність роботи за спеціальністю, втрата навичок землеробства та виноградарства, прагнення дати дітям повноцінну освіту тощо) спостерігається внутрішня міграція кримських татар з сіл до міст. А частини особливо заможних - у південному напрямку, в місця старого розселення.

Нині за межами України мешкають близько 100 тис. кримських татар, що, ймовірно, можуть повернутися до Криму. З них близько 80 тис. осіб проживають в Узбекистані. Близько 15 тис. осіб проживає у Росії, 5 тис. - у Таджикистані й Киргизстані. Більшість кримських татар, що проживають за межами автономії й обізнані з ситуацією в ній, пов'язують терміни свого повернення зі створенням відповідних умов (надання житла, працевлаштування тощо). Проте можна прогнозувати, що процес репатріації продовжуватиметься протягом найближчого десятиліття в обсягах від 1,5 тис. до 3 тис. осіб на рік. Збільшенню кількості репатріантів може сприяти як погіршення загальнополітичної та етнічної ситуації в Узбекистані, так і подальше поліпшення соціально-економічного становища в Україні

Кримських репатріантів за ступенем адаптації до нових соціально-економічних умов можна умовно розподілити на 3 групи: перша група - татари, що повернулися до 1989 р. включно (найменш численна група), друга - ті, що поверталися протягом 1989-1992 рр. і третя - від 1993 р. до сьогодні - найчисленніша з груп репатріантів.

Репатріанти, що повернулися до Криму першими, мали кращі умови облаштування помешкань, працевлаштування та одержання прав на власність, особливо на землю. Тому основна маса власників землі та нерухомості належить в основному до I та частини II групи тих, що повернулися з різних країн СНД. З багатьох об'єктивних та суб'єктивних причин ущемленою виявилася більшість кримських татар, яку віднесено до III групи. Характерно, що найбільш радикальні настрої, ідеї та вимоги спостерігаються саме серед представників цієї останньої групи переселенців.

Однією з основних особливостей повернення кримських татар на півострів був стихійний характер цього процесу. Внаслідок цього їхнє розселення відбувалося спонтанно, без урахування існуючої соціально-демографічної й економічної ситуації. Крім того,

самочинні захвати земельних ділянок, які часто застосовувалися в перші роки переселення, у багатьох випадках призвели до того, що селища компактного проживання кримських татар були побудовані в малоприспособованих для цього місцях (санітарних зонах, зонах підтоплення та ін.), що потребує додаткових коштів і зусиль для їхнього належного облаштування.

Серед негативних факторів, що зумовлюють специфіку засобів соціальної структуризації кримськотатарської спільноти, назвемо такі: масштабність та стихійність репатріації, стереотипи минулого, відсутність довгострокової державної концепції репатріації, помилки та прорахунки кримської адміністрації, радикальні течії у кримськотатарському національному русі, обмеженість матеріальних ресурсів. Ці фактори детермінують суперечливість процесу адаптації депортованих, соціальне напруження та конфліктність у регіоні.

Подолати негативні фактори можливо, якщо зважати на такі обставини.

- Політичні та економічні аспекти облаштування кримських татар мають бути співмірні соціальному розвитку кримськотатарської спільноти як громадян України. Нині цей розвиток відбувається поза чітким розумінням усього інструментарію та міжнародного досвіду забезпечення такого взаємозв'язку.

- У використанні цього інструментарію має бути обов'язково присутнім усвідомлення природної тривалості процесу формування соціальної структури кримськотатарської спільноти адекватної реаліям України, яка охоплюватиме принаймні одне-два її покоління з моменту репатріації, тобто приблизно 20-40 років. Навіть надзвичайні політичні та фінансово-економічні заходи дадуть позитивний результат не раніше як у 2020-2030 рр.

Важливим аспектом вирішення цієї проблеми є забезпечення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримських татар, гарантованих Конституцією України (ст. 11). Проте з 606 загальноосвітніх шкіл і шкіл-інтер-натів, що функціонують у Криму, лише 16 шкіл та 133 класи – з кримськотатарською мовою навчання. В них навчається 5872 учня. Але і в цих школах не вирішена повністю проблема забезпечення вчителями. Відповідно до програми цільової підготовки кадрів у 2003 р. нащадкам колишніх депортованих громадян було видано 218 направлень до ВУЗів України (з них вже навчаються 49 осіб).

Важливими подіями в суспільному житті Криму стали: відкриття Кримського державного інженерно-педагогічного

університету, студентами якого сьогодні є понад 3 тис. дівчат і юнаків різних національностей (переважно кримські татари), створення кримськотатарської республіканської бібліотеки ім. І.Гаспринського і завершення реконструкції кримськотатарського музично-драматичного театру, приурочене до 100-річчя його заснування. На базі Кримського державного інженерно-педагогічного університету створено науково-дослідний центр кримськотатарської мови і літератури.

У Кримському республіканському краєзнавчому музеї, Сімферопольському художньому музеї, міських, районних краєзнавчих музеях, розташованих на території Криму, створено експозиції, присвячені історії та культурі національних меншин України, що проживають на відповідній території. Останнім часом створено нові музейні установи: Кримський етнографічний музей, музей історії та культури кримських татар, що є філією Бахчисарайського історико-культурного заповідника, Республіканський музей кримськотатарського мистецтва.

Під охорону держави взято десятки пам'ятників історії і культури кримських татар та інших національних меншин. Протягом останнього часу виконувалися роботи з реставрації мечетей Джума-Джамі в Євпаторії, Муфті-Джамі у Феодосії, «Юсуповської» у селі Соколине Бахчисарайського району, Кебір-Джамі в Сімферополі, Зинджирли-Медресе й цвинтаря Гази-Мансур у Бахчисарайському районі, торгових рядів і турецької лазні в Євпаторії, меморіального комплексу на місці поховання І.Гаспринського й будинку, в якому він жив і працював, а також інших пам'ятників історії і культури.

Створення національних телерадіоредакцій у ДТРК «Крим» та національних засобів масової інформації забезпечило конституційне право національних меншин на свободу думки й слова, на вільне виявлення своїх поглядів та переконань.

На базі ДТРК «Крим» функціонує 5 національних редакцій (вірменська, кримськотатарська, болгарська, грецька, німецька). Кримськотатарській редакції надається 3 години ефірного часу на тиждень.

Надається підтримка друкованим виданням кримських татар та інших національних громад. Наприкінці 1991 р. згідно з постановою Ради міністрів Криму до Сімферополя переведено редакцію газети «Янъи дунья» («Новий світ»), яка одразу ж розпочала підготовку до видання газети. Перший номер цієї газети в Криму вийшов у січні 1992 р. У тому ж році розпочато видання кримськотатарською

мовою газети «Достлук», дістали поширення газети «Авдет» і «Арекет», «Мераба», журнали «Йылдыз», «Къа-савет», дитячий «Йылдызчик».

Газети «Яньи дунья» і «Къырым» та журнал «Йылдыз» фінансуються з бюджету АРК. Кримськотатарська газета «Голос Крыма» (додаток до газети «Голос України») виходить російською мовою і фінансується з Державного бюджету. Газета «Голубь Масиса» виходить вірменською мовою. Газета «Ізвор» виходить болгарською мовою. Газети «Греческая газета», «Неос понтос» виходять грецькою мовою. Газети «Хоффунг», «Ландсманшафт» виходять німецькою мовою. В той же час у Криму виходить єдина газета українською мовою – «Кримська світлиця» незначним накладом і з великими труднощами.

У листопаді 1990 р. створено держбюджетну лабораторію з підготовки підручників і навчальних посібників з кримськотатарської мови та літератури, а у 1993 р. згідно з постановою Ради міністрів Криму створюється навчально-педагогічне видавництво «Крымучпедгиз», покликане забезпечити підручниками і навчально-методичною літературою школи, вузи й середні спеціальні навчальні заклади Криму.

Починаючи з 2001 року, з республіканського бюджету на культурно-масові заходи національно-культурних товариств і громад Криму щорічно виділяються спеціальні кошти. На ці кошти проведено дні національних культур, у тому числі й кримських татар, а також свят Курбан-байрам, Навруз та інших.

В АРК функціонує кримськотатарський музично-драматичний театр, Український музичний театр у м. Сімферополі та 6 російських театрів у різних містах Криму. Діють 2 кримськотатарські професійні ансамблі - «Хай-тарма» та «Къырым», державний вокально-хореографічний ансамбль України «Таврія».

Слід особливо підкреслити значущість релігійного чинника в процесі соціальної інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство. Значною мірою для більшості кримських татар іслам є не лише релігійною ідеологією, а й чинником етнокультурної самосвідомості. Ця обставина разом з доброзичливим ставленням держави і конфесійною толерантністю населення півострова сприяє тому, що процес відродження ісламу в Криму відбувається динамічно і без перешкод.

У Криму функціонують Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), 331 мусульманська громада, 5 медресе (мусульманських

духовних навчальних закладів). У розпорядженні ДУМК знаходиться 170 мечетей. Українська держава передала їм у власність близько 40 культових будівель та понад 20 у безоплатне користування, у тому числі 10 нам'яток архітектури. За роки незалежності України збудовано понад 50 культових будівель для мусульман Криму, нині будується ще 16. У Туреччині та країнах Арабського Сходу відбувається підготовка служителів культу з-поміж кримських татар, у місцевих ісламських громадах постійно проповідують ісламські місіонери з-за кордону. Тобто в Криму, як і в цілому в Україні, створюються достатні умови для реалізації прав громадян на свободу совісті та віросповідань.

Високі темпи розвитку ісламської конфесійної інфраструктури в Криму пов'язані не стільки з високим рівнем релігійності кримських татар, скільки з активністю ісламських держав і міжнародних організацій, що їх контролюють. На це вказує, наприклад, той факт, що споруда мечетей та інших культових об'єктів часто фінансується не за рахунок добровільних пожертвувань українських громадян і організацій, а коштом урядових та неурядових ісламських організацій Туреччини, Саудівської Аравії, Кувейту та інших ісламських держав і міжнародних організацій.

Тривожною рисою процесу відродження ісламу в Криму є збільшення кількості ісламських громад ваххабістського напрямку. Найбільш схильні до сприйняття ваххабізму соціально вразливі прошарки кримськотатарської молоді, частина яких «конфліктує» з чинними законами. Послідовники ваххабізму, яких матеріально стимулюють деякі організації, розповсюджують літературу, особливо в навчальних закладах та трудових колективах, залучаючи до своїх лав дедалі більше прихильників. Так, якщо в 2001 році нараховувалося 16 ваххабських громад, то нині їх вже понад 30.

Меджліс кримськотатарського народу (далі Меджліс) і Духовне управління мусульман Криму вживають певних заходів щодо запобігання поширенню ваххабізму серед кримських татар. Це питання обговорювалося на зборах мусульман в Бахчисарайському районі за участю функціонерів Меджлісу, які також здійснюють індивідуальну роботу з членами ваххабських громад.

Напруженими (особливо в Автономній Республіці Крим) є мусульмансько-православні стосунки. До початку 90-х років (масової репатріації кримських татар) на півострові абсолютно домінувало православне населення (росіяни та українці). Воно також

зростало за рахунок представників різних інших етнічних спільнот – білорусів, мордвинів, марійців, грузинів, а також греків і болгар, які теж повернулися на рідну землю.

Інші національні меншини якщо і не належали до православного світу, то все-таки були християнами (німці, поляки, вірмени, італійці). А нехристияни (башкири, євреї, караїми, кримчаки, корейці) через свою малочисельність не могли суттєво вплинути на конфесійну ситуацію в регіоні. За таких обставин Православна церква посіла панівне положення в АРК. Але після проголошення незалежності Української держави ситуація змінилася. Повернення кримських татар (вагомого репрезентанта мусульманської традиції) окреслило нові контури релігійної ситуації в Криму. Між УПЦ-МП і Муфтіятотом виникло протистояння, спричинене, з одного боку, прагненням Православної церкви зберегти виключно за собою провідні позиції на теренах АРК, а з іншого - намаганням кримських татар поновити історичну справедливість на своїй батьківщині.

Певні особливості релігійного життя мусульман в Україні активно намагаються використовувати у своїх цілях зарубіжні ісламські центри та організації. Діяльність останніх спрямовується на приховане підпорядкування керівних організаційних структур українських мусульман своїм об'єднанням, перенесення з-за кордону на українські терени протистояння між різними напрямками і течіями в ісламі. Є навіть спроби використати Україну як платформу для експорту ідей ісламського фундаменталізму до інших країн СНД, а також до Західноєвропейського регіону.

Неоднозначно можна оцінювати і реалізацію законного права кожного віруючого мусульманина України на паломництво до мусульманських святинь у Саудівській Аравії. Вище державне і духовне керівництво Королівства дотримується вибіркового підходу за визначення пільгових турів для паломників з України.

Пріоритети надаються лише мусульманським кримськотатарським громадам, які орієнтуються на зовнішньополітичний курс КСА, підтримують зміст і спрямованість доктрин мусульманських центрів цієї країни. Як відомо, вони базуються на принципах фундаменталізму й екстремізму.

Таким чином, паломництво мусульман стає інструментом впливу на релігійно-політичну орієнтацію віруючих мусульман, особливо Кримського регіону, які щорічно складають понад 80 % загальної кількості паломників з України.

Політичні особливості сучасного кримськотатарського руху

Безперечним політичним успіхом кримськотатарської спільноти можна вважати виборчу кампанію 2002 р., показники якої практично за всіма позиціями перевершують відповідні результати виборів до рад усіх рівнів 1998 р. Якщо у 1998 р. до Верховної ради Криму не було обрано жодного кримського татарина, то у 2002 р. до 14 районних рад Криму було обрано 40 депутатів з-поміж представників кримськотатарського народу (всього депутатів по АРК – 779), до 11 міських рад республіканського значення – 7 з 428, до міських рад районного значення – 12 з 137, до селищних рад – 32 з 813, до сільських рад – 489 з 4150, до районних рад м. Сімферополя – 6 з 122. Представлена кримськотатарська громада і у Верховній Раді України.

Загалом можна дійти висновку про відчутне зростання представництва кримських татар у місцевих радах, а також про особливі відповідні зрушення у деяких окремих районах, де представництво кримських татар відчутно перевищило їхню частку у населенні Криму (12,8%). Це Кіровський район, де кримськотатарські депутати всіх рівнів склали 25,5 %, Первомайський – 20,4 % та Бахчисарайський – 19,0 %.

З політичними успіхами кримських татар тісно пов'язане вагоме представництво кримських татар у структурах Верховної Ради АРК: їм належать посади заступника Голови Верховної Ради АРК, заступника Голови Комісії з міжнародних відносин та проблем депортованих громадян, Секретаря Комісії з аграрних та земельних питань, екології та природокористування. Крім того, більше, ніж удвічі збільшилася кількість кримських татар на посадах голів місцевих рад – 13 проти 6 у 1998 р. У Раді міністрів АРК представники кримських татар обіймають посади заступника Голови уряду, міністра промисловості, міністра транспорту та зв'язку, керівника Республіканського комітету у справах національностей та депортованих громадян та заступника міністра культури АРК.

Загалом в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування АРК працює 203 державних службовців кримськотатарської національності. Серед них: заступник Постійного Представника Президента України в АРК, заступник Голови ВР АРК, заступник Голови Ради міністрів АРК, міністр АРК, заступники міністра (4 особи), Голова Рескомітету, заступники

Голови Рескомітету (6 осіб), Голова райдержадміністрації, заступник прокурора АР Крим, працівники райдержадміністрацій (95 осіб, всі райдержадміністрації мають заступників голів з-поміж кримських татар).

Зважаючи на це, Президент України Леонід Кучма у виступі на вечорі-реквіємі до 60-річчя депортації з Криму кримських татар наголосив: "Кримські татари повертаються в лоно України, інтегруються в українське суспільство, беруть активну участь у громадському житті. Сьогодні в структурах виконавчої влади Криму представники кримськотатарського народу займають 7%, а в депутатському корпусі Автономії усіх рівнів - 14 %".

Поряд з цим постійної уваги вимагає динаміка суспільного руху кримських татар, особливо тенденція до посилення політизації їхніх громадських організацій.

Сьогодні чільне місце серед громадських організацій посідає Меджліс кримських татар. Зокрема у 52 округах (з 62 округів, в яких балотувалися кримські татари до ВР АРК) були зареєстровані кандидати, запропоновані Курултаєм.

У 7 округах, де кримські татари не мали шансів бути обраними, за рішенням Меджлісу, кримськотатарським виборцям було рекомендовано підтримати кандидатів, лояльних до проблем кримських татар.

Шість з восьми обраних до ВР АРК кримських татар були також рекомендовані IV Курултаєм кримськотатарського народу. Два інших депутати були обрані від НДП та КПУ.

Меджліс прагне поширити свій вплив на всі кримськотатарські організації світу. Йдеться про створення Всесвітньої федерації кримськотатарських організацій, що мають функціонувати під проводом Меджлісу. Це питання пропонується розглянути на очікуваному у Сімферополі Всесвітньому конгресі кримських татар.

Така акція має на меті не лише утвердити Меджліс як всесвітнього лідера кримських татар, але і легалізувати Сімферополь як потенційну столицю кримськотатарської незалежності, центр консолідації зусиль кримських татар усього світу. Це, з одного боку, підвищує міжнародний імідж України, а з іншого – потребує з боку держави додаткових зусиль щодо гармонізації міжетнічних стосунків у Криму.

Влітку 2002 р. кілька організацій кримських татар оголосили про створення Координаційної ради громадянсько-політичних сил кримськотатарського народу (КР). До складу КР увійшли рух

«Міллет», кримські відділення Партії мусульман України і Партії міжнародної згоди «Новий світ», а також Національний рух кримських татар (НРКТ), Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) і Організація ветеранів національного руху. Політичне кредо цих організацій різне: від прямої опозиції Меджлісу (НРКТ) до суто лояльних до нього (ОКНР та інші).

У зовнішніх контактах КР орієнтується на арабські фінансові кола на відміну від Меджлісу, який переважно пов'язаний з турецькими політичними та фінансовими структурами.

Визнаючи неефективність акцій протесту і петиційних кампаній, керівництво Меджлісу вбачає альтернативу в активізації міжнародної діяльності для того, щоб здійснювати відповідний тиск на Україну через можливості ООН та інших міжнародних організацій. Але ці можливості значною мірою обмежуються відсутністю як вітчизняних, так і міжнародних нормативно-правових документів.

ВИСНОВКИ

Інтеграція громадян України кримськотатарського походження у структуру сучасного українського суспільства має відбуватися виключно згідно з нормами сучасного міжнародного і національного права. Оскільки нинішня незалежна Українська держава не мала жодного відношення до депортації кримських татар та не є правонаступницею СРСР як суб'єкт міжнародного права, то її діяльність щодо повернення й облаштування кримських репатріантів необхідно розглядати як акт доброї політичної волі України, що керується високими нормами демократії і гуманізму, та вияв глибокої поваги до права національних спільнот проживати на землі предків і отримати українське громадянство.

Таким чином, репатріація та інтеграція представників усіх етнічних спільнот у сучасне українське суспільство мають бути реалізовані в річищі процесу набуття ними повноправного українського громадянства, включаючи гарантовані Конституцією України права на задоволення їхніх етнокультурних потреб.

Водночас вирішення кримськотатарської проблеми є визначальним завданням розбудови Української держави та консолідації української політичної нації. На жаль, маємо визнати, що державна регіональна політика в Криму на сьогодні не має чітко вираженої концептуальної основи. В одних випадках вона нагадує надію, що проблема кримських татар вирішиться сама по собі, в

інших – схожа на «пожежні» спроби вирішити те питання, яке в даний час порушують ті або інші політичні сили, у третіх – увага концентрується виключно на кримських татарах (переважно їхньому соціально-економічному облаштуванні) без урахування того, що головним є соціально-економічний розвиток Криму як складової незалежної Української держави.

Тому проблему адаптації кримськотатарських репатріантів в українське суспільство необхідно розглядати як складову більш широкої проблеми - формування українського соціокультурного простору на Кримському півострові. Основою її вирішення могла б стати регіональна програма соціально-економічного розвитку Криму з можливою назвою «Крим-2010». Підґрунтям її розробки можуть стати Указ Президента України від 13 березня 2000 р. «Про заходи щодо соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» та Постанова Кабінету Міністрів України від 27 жовтня 1999 р. № 1991 «Про хід виконання доручень Президента України та актів Кабінету Міністрів України щодо вирішення питань облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей», а також інші нормативні акти.

Трансформація проблеми Криму тільки у проблему кримських татар є наслідком відсутності адекватних уявлень про природу та походження кримськотатарської проблеми, мотивації суб'єктів акцентації та вирішення проблем і, що особливо загрозливо, ігнорування потенціалу певної частини кримськотатарського етносу, які здаються не вартими уваги або ж очевидними і зрозумілими.

Треба визнати, що, виходячи із сучасних політичних і економічних можливостей та матеріальних ресурсів Української держави, та, як свідчить світова практика, соціально-економічна та психологічна адаптація великих мас людей до нового стану охоплює принаймні одне-два людських покоління, тобто приблизно 20-40 років залежно від конкретних умов інтеграції в певний соціокультурний простір.

Тому державна політика відносно кримських татар має виходити з такого самого часового виміру. І жодні, навіть надзвичайні політичні та фінансово-економічні, заходи не зможуть принести задовільного результату в найближчій перспективі.

Для забезпечення інтеграції кримськотатарської спільноти в українське суспільство уявляється доцільним:

1. Дійти суспільного консенсусу щодо стратегії вирішення кримськотатарського питання. Для цього необхідно дати офіційне

соціально прийнятне тлумачення проблеми і шляхів її розв'язання. Зокрема сьогодні навіть серед юристів та політологів не існує єдиної точки зору відносно самого поняття «депортація». Дехто вважає, що це тільки висилання за межі держави, інші кваліфікують її як будь-яке примусове переселення окремих осіб чи національних спільнот з територій їхнього компактного проживання.

2. Забезпечити чітку координацію державної політики щодо інтеграції кримськотатарської спільноти в український соціум. Очевидно, що ця проблема тісно пов'язана із здійсненням політичної та адміністративної реформ в Україні. Адже не секрет, що в АРК час від часу загострюється криза державно-управлінської сфери. Це не дає можливості владним структурам скоординовано працювати на упередження розвитку подій, пов'язаних насамперед із силовим протистоянням етнічних груп півострова. Крім усього іншого, єдиний державний орган (Міністерство закордонних справ України та його представництва) повинен бути посередником у міжнародних стосунках (зв'язках) кримських татар та надійним каналом інформування найбільш впливових міжнародних організацій про реальний стан справ щодо кримськотатарської проблематики.

3. Орієнтувати державну інформаційну політику на подолання соціального стереотипу «російськості» або «татарськості» Криму, який не в останню чергу утвердився завдяки не завжди об'єктивним та достовірним матеріалам у ЗМІ. Необхідна чітка демонстрація української державної позиції стосовно легітимності успадкування Україною Кримського півострова, засудження довільного і тенденційного тлумачення історії, усіляких спроб каталізації тих або інших подій, які тут відбувалися, на користь тієї або іншої громади. Останнє має бути зроблене на противагу іноземним інформаційним впливам в Криму, які насаджують у суспільній свідомості думку про обґрунтованість тих або інших претензій на півострів, пропагується модифікована «слов'янська солідарність», культивується «антиукраїнська ідеологія», гіпертрофується чинник ісламу, поширюється міфологема про «ісламську загрозу» в Криму і необхідність міжнародної «консолідації для її знешкодження».

4. Донести проблему облаштування кримських репатріантів до міжнародної спільноти. Передусім це означає залучення до вирішення цієї проблеми структур ООН та ОБСЄ. На часі стає розробка Міжнародної програми репатріації й інших національних меншин, які були свого часу разом з кримськими татарами примусово переселені з Криму. На початку 90-х років Україна вже

робила спроби надати можливість повернутися до Криму примусово висланим німцям, але справа загальмувалася через недостатнє правове, організаційне, фінансове й матеріально-технічне забезпечення. Доцільно поновити такі ініціативи, провівши відповідні переговори в Європі (ФРН, ЄС, ОБСЄ й ін.) та Російській Федерації.

5. Врахувати світовий досвід формування органів державної влади, який свідчить, що етнократизація влади і громадського життя не може розглядатися як сприятлива передумова для забезпечення стабільного суспільного розвитку. Задоволення обґрунтованих й вмотивованих потреб кримських татар щодо соціального і духовного розвитку немає нічого спільного з етнократизацією влади, яка не принесла спокій і добробут у жодну країну. Перебудова інститутів управління за етнічним принципом може дезорганізувати діяльність владних/управлінських структур.

6. Впорядкувати процес репатріації у спосіб обмеження терміну, після закінчення якого примусово переселені чи їхні нащадки матимуть право на отримання громадянства України за загальною процедурою, як це зроблено для українців, що проживали за межами Української держави після отримання нею незалежності. Це відповідає нормам національного та міжнародного права.

7. Сприяти підготовці достатньої кількості кваліфікованих священнослужителів для мусульманських громад. Розглянути можливість відкриття на території України вищого релігійного навчального закладу для кримських татар з метою зменшення ідеологічного впливу ісламських країн, куди зараз виїждять на навчання представники кримських татар. Впорядкувати діяльність місіонерів і проповідників, що прибувають до Автономної Республіки Крим з мусульманських країн, зокрема з країн СНД, у яких іслам має статус панівної ідеології. Зобов'язати РМ АРК та інші органи місцевої влади активізувати роботу щодо повернення мусульманам Криму колишніх 9-ти мечетей, що використовуються не за призначенням, сприяти забезпеченню релігійних громад кримських татар культовими спорудами.

8. Сприяти формуванню нового покоління кримськотатарської еліти в дусі загальнодемократичних цінностей та примату загальнонаціональних інтересів. Треба враховувати, що сьогоdnішнього звучання кримськотатарське питання значною мірою набуло саме внаслідок виходу на політичну арену деяких лідерів кримських татар, радикалізм яких є здебільшого формою

заявки на публічне визнання.

9. Вважати, що необхідність захисту національних інтересів України визначає пріоритет рішень Української держави перед рекомендаціями міжнародних структур. При цьому залучення країн євроспільноти до вирішення кримськотатарської проблеми бажане за такими напрямками: а) розробка програм соціальної адаптації репатріантів та допомога в їх практичній реалізації; б) правові консультації щодо досвіду впровадження оптимальних моделей відносин органів державної влади України з організаціями кримських татар, зокрема Меджлісом; в) демілітаризація басейну Чорного моря тощо.

10. Покласти в основу моделі інтеграції кримських татар в українське суспільство принцип першочергового забезпечення особистих громадянських прав. Це мають бути гарантії держави в отриманні українського громадянства всіма бажаними репатріантами, матеріальна допомога для адаптації, створення інфраструктури в місцях компактного проживання з врахуванням економічних можливостей держави.

11. Прийняти окремий закон України щодо впорядкування процесу репатріації та облаштування колишніх примусових переселенців. Це дозволить упевнено діяти органам державної виконавчої влади всіх рівнів та уникнути необхідності ухвалення ситуативних рішень, не спрямованих на довгострокову перспективу. Вважаємо, що законодавче впорядкування процесу репатріації та облаштування колишніх примусових переселенців має:

- ◇ коректно визначити ключове поняття «депортація». В міжнародному праві воно застосовується щодо осіб, **примусово висланих за межі держави**, щодо осіб, які були переселені з місць постійного проживання на підставі рішень, ухвалених органами влади СРСР, доцільно використовувати означення «примусові переселенці»;
- ◇ юридично визначити статус осіб, **які безпосередньо не були об'єктом примусового переселення**, хоча й перебувають у родинних зв'язках з примусово переселеними;
- ◇ пов'язувати гарантії Української держави колишнім примусовим переселенцям **із прийняттям ними громадянства України**;
- ◇ регламентувати статус примусово переселених з моменту реєстрації відповідної заяви;
- ◇ унормувати можливість вирішення питання отримання статусу

примусово переселених безпосередньо в країні свого перебування;

- ◇ передбачити втрату статусу примусово переселених особами, які набули громадянства іншої країни, виїхали на постійне місце проживання за межі України, свідомо надали неправдиві відомості або здійснили злочин проти миру, людства та людяності чи воєнний злочин, як це врегульовано у міжнародному праві.

Політика Української держави щодо вирішення кримсько-татарської проблеми повинна виходити з того, що головне не кількість грошей, спрямованих на цю справу українською владою або міжнародною спільнотою, а їхня адресність та отримані результати. Це потребує ретельного контролю за всіма фінансовими потоками, як державними, так і приватними, що спрямовуються на її вирішення. Пріоритетність вирішення економічних проблем репатріантів повинна корелюватися з їхнім самовизначенням як громадян України.

Реалізація зазначених заходів має здійснюватися поетапно в рамках загальнополітичного процесу та правового поля України, а не на підставі етнічних преференцій. Діяльність усіх суб'єктів правовідносин в українському суспільстві має з необхідністю сприяти консолідації української політичної нації.